

Uslovi za razvoj preduzetništva u turističkoj privredi Crne Gore

RADE RATKOVIĆ

I - Kategorijalni sistem preduzetništva

Osnovni istorijski zadatak društava u procesu tranzicije, kakva su bez sumnje (između ostalih) i rusko i crnogorsko društvo, jeste da pronađu puteve i mehanizme prelaska iz etatističkog sistema (koji se obično nominovao kao socijalizam) u demokratski i tržišni sistem (koji se obično nominuje kao savremeni kapitalizam). Situaciju komplikuje zahtjev optimalnog prelaska, po kome tranzicija treba da se izvrši u savremenoj istorijskoj ravni a ne na nivou ranog kapitalizma XIX stoljeća, da bi se evolutivnim putem, u dugom roku, dostigle društvene i ekonomske performanse savremenog kapitalizma. U te performanse, svakako, spada i kategorijalni sistem preduzetništva, koji se može smatrati kao *conditio sine qua non* uspješne tranzicije.

U istorijskom razvoju kapitalizma preduzetništvo je doživjelo snažnu evoluciju, počev od početnog sažimanja vlasničkih, preduzetničkih i menadžerskih funkcija u jednoj osobi (vlasniku) do savremene, jasne diferencijacije vlasnika, preduzetnika i menadžera. Osnovni makro-ekonomski činioци preduzetništva u savremenoj tržišnoj privredi su: vlasnici, preduzetnici i država, a osnovni akteri u sistemu preduzetništva su: vlasnici (vlasništvo), preduzetnici (preduzetništvo), menadžeri (poslovođstvo) i radnici (rad).

"Središnja i najvažnija karika ekonomskog procesa nisu ni radnici ni vlasnici. To su poduzetnici. Poduzetnik je, po klasičnoj šumpeterovskoj definiciji, onaj koji pokreće, ostvaruje, mijenja i ukida "privredne poduhvate i procese s ciljem ostvarenja profita".¹ Preduzetnik pribavlja kapital (od vlasnika, prije svega), vrši njegovo investiranje u razne poslovne poduhvate, organizuje novo ili širi postojeće preduzeće, te organizuje poslovođstvo i rad.

Poznati slovenački ekonomista Aleksandar Bajt izjednačava preduzetništvo sa investiranjem i izborom proizvodne funkcije.² U tržišnim ekonomijama preduzetnici su pokretači i nosioci privrednog razvoja, predstavljaju najoskudniji privredni resurs i imaju srazmjerno najveću cijenu.

Termin preduzetnik (*entrepreneur* na francuskom, ili *enterpriter* na engleskom) je po prvi put upotrebljen od francuskog ekonomiste R. Cantillona 1755. godine, da bi ekonomista J. B. Say tek 1803. godine pisao da je "funkcija preduzetnika da kombinuje faktore proizvodnje u proizvodni organizam".³ Danas je preduzetnička funkcija toliko evoluirala da je dosta teško identifikovati preduzetnika. U doba liberalnog kapitalizma preduzetnik se nalazio među čelnim ljudima preduzeća, odnosno među vlasnicima, dok u savremeno doba velikih koncerna za preduzetništvo biva važnije liderstvo od vlasništva. Preduzetništvo se, dakle, ne može identifikovati sa vlasništvom, niti, pak, sa tekućim upravljanjem (poslovođenjem, odnosno menadžmentom), jer, kako kaže Schumpeter, "ekonomska funkcija donošenja odluke o

¹ Vidjeti dr Dražen Kalodera, "Vlasništvo, poduzetništvo, poduzeće", *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, Ekonomski institut Zagreb, Informator 1988. godine, str. 197.

² Vidjeti Aleksandar Bajt, "Samoupravni oblik društvene svojine", *Globus*, Zagreb 1988. godine.

³ Fuada Stanković, "Preduzetnička ekonomija", *Savremena administracija*, Beograd 1989. godine.

kupovini vune za jedan proizvodni proces ne stoji u istoj teorijskoj i praktičnoj ravni sa funkcijom uvođenja novog procesa proizvodnje". Preduzetnik je po M. Cassonu neko ko se specijalizuje u preuzimanju odluka o alokaciji rijetkih resursa.

Preduzetnik preduzetništvo su dinamičke ekonomske i društvene kategorije, koje, u procesu evolucije, mijenjaju svoje pojavne oblike. "Preduzetnik je definisan kao pojedinac i grupa i kolektiv i država. On je ponekad istovremeno i menadžer. On može da bude vlasnik kapitala, a ne mora. Danas je to najčešće firma"⁴. u razvijenim zemljama Zapada se sve više afirmišu preduzetničke kompanije, poznate kao "finansijski posrednici", odnosno institucionalni preduzetnici - investitori (investment trust), kao što su banke (Njemačka i Japan), penzioni i zajednički fondovi (Sjedinjene Američke Države) i slične institucije.

Strast za preuzimanjem rizika je u prirodi preduzetnika. Preduzetničku aktivnost prati nužnost pojednostavljanja poslovnih situacija, donošenja odluka na bazi intuicije i promptno preuzimanje odgovornosti i kada se to graniči sa kockanjem i sl., što znači da su i preduzetničkoj funkciji, kao u svakom drugom ljudskom djelovanju, nužni kontrolni mehanizmi - ekonomski i pravni. U tržišnim privredama osnovni ekonomski kontrolni mehanizam predstavlja institucija vlasništva.

Funkcija vlasništva u sistemu preduzetništva mijenja oblike i širinu svoga djelovanja u skladu sa dinamikom razvoja društva, ali se njena osnovna uloga kontinuirano održava. Kod društava lica (inokosna preduzeća i ortakluci) dolazi do simbioze vlasničkih, preduzetničkih, pa i menadžerskih funkcija u licu vlasnika (jednog ili više njih), dok se kod društava kapitala (društva sa ograničenom odgovornošću i dionička društva), po pravilu, jasno diferenciraju institucije vlasnika, preduzetnika i menadžera. U uslovima jačanja uloge društava kapitala, odnosno u savremenim uslovima korporativnog kapitalizma, vlasnička funkcija ne gubi na značaju, već se samo mijenja način njenog obavljanja. Vlasnicima se i dalje jamče individualna i kolektivna vlasnička prava. U individualna vlasnička prava u uslovima korporativnog kapitalizma ubrajamo: pravo na kupo-prodaju dionica i udjela, pravo učešća u raspodjeli dividende srazmjerno vrijednosti dionica ili udjela, pravo kontrole poslovnih knjiga korporacije, pravo glasanja u skupštini korporacije, pravo pozivanja menadžmenta na odgovornost, pravo učešća u eventualnoj likvidacionoj masi i sl., dok u kolektivna vlasnička prava spadaju: pravo izbora rukovodstva kompanije, pravo donošenja i promjena osnivačkog akta, pravo donošenja normativnih akata korporacije, pravo glasanja o raspodjeli dobiti, pravo odlučivanja o prestanku korporacije i sl. Sva ova fundamentalna vlasnička prava se obezbjeđuju i sankcionišu i u uslovima savremenog korporativnog kapitalizma.

Savremeno preduzeće u tržišnoj privredi se definiše kao sistemsko, odnosno organizaciono jedinstvo kapitala (sredstava za rad) i rada. Ono se, dakle, ne može identifikovati ni sa radom ni sa kapitalom, niti sa njihovim prostim zbirom. Preduzeće predstavlja poseban entitet, odnosno poseban organizam sa sopstvenim bićem, gdje rad daje "dušu" (pokretačku snagu) kapitalu, prevladavajući, na taj način, imobilizatorski karakter materijalnog kapitala. Savremeno preduzeće je, nadalje, osnovna mikro-ekonomska jedinica preduzetništva, čiji su osnovni živi akteri: vlasnici (snabdijevaju preduzeće osnivačkim kapitalom i upravljaju njime preko kapitala), preduzetnici (kombinuju kapital i rad i transformišu ga u privrednu aktivnost), menadžeri (vrše tekuće upravljanje privrednom aktivnošću preduzeća) i radnici (izvršavaju radne operacije). Vlasničke funkcije se vrše direktno (kod inokosnih preduzeća i društava lica), pri čemu, obično, dolazi do sažimanja svih

⁴ Isto, str. 11.

preduzetničkih činilaca u jednoj osobi, i indirektno (kod društava kapitala), gdje su uloge, obično, jasno podijeljene. U svakom slučaju, uvijek je osigurano obavljanje sljedećih vlasničkih funkcija:

- alokacija resursa (ulaganje kapitala u razna preduzeća po principu najveće korisnosti, odnosno profitabilnosti);
- kontrola upotrebe kapitala (putem dnevnog kotiranja dionica na berzama i putem organa upravljanja u društvima kapitala ili neposredno u društvima lica);
- određivanje cijene kapitala (putem prometnih transakcija na tržištu kapitala);
- snošenje rizika upotrebe kapitala (garancija uloženom imovinom u društvima kapitala i ukupnom imovinom vlasnika u društvima lica);
- obezbjeđenje socijalne stabilnosti korporacije (putem upravljanja i putem stalne kontrole i mogućnosti prodaje na tržištu kapitala), te njenog održavanja na duži rok (vlasništvo se mijenja, korporacija ostaje).

Kod društava kapitala, čiji kapital često dostiže impozantne cifre, postojanje ogromnog broja malih dioničara odnosno rasutih vlasnika, često nezainteresovanih za učešće u upravljanju ali veoma zainteresovanih za učešće u profitu, otvara se problem efikasnosti korporativnog upravljanja (upravljanje na bazi vlasništva) koji se uspješno prevazilazi postojanjem institucionalnih preduzetnika, odnosno vlasnika kontrolnog paketa dionica, o kojima je već bilo riječi. Institucionalni investitori se javljaju kao profesionalni preduzetnici i vlasnici kontrolnih paketa dionica korporacija, a oni sami su kontrolisani direktno od vlasnika (fizičkih i pravnih lica), od kojih jedan ili nekoliko drže kontrolni paket akcija. Umjesto direktnog i potpunog vlasničkog upravljanja preduzećima, afirmiše se korporativno (vlasničko) upravljanje korporacijom na bazi kontrolnog paketa dionica.

U makro-ekonomskom preduzetničkom trouglu (vlasnik, preduzetnik, država) država je ta koja zakonima i mjerama makro-ekonomske politike određuje i sankcioniše pravila igre. Svojim propisima i sankcijama država, u prvom redu, osigurava preduzeću da bude pravni titular ("legal entity"). Ona detaljno reguliše odnose, odnosno unaprijed postavlja pravila igre za odnose između preduzetnika, vlasnika, menadžera i radnika, ostavljajući im, u okviru propisanih i sankcionisanih pravila, punu slobodu odlučivanja i djelovanja. Pravna država u savremenoj tržišnoj privredi je nezamjenljivi faktor stabilnosti. Osim što detaljno reguliše odnose između vlasnika i preduzetnika, država, takođe, svojim institucionalnim mehanizmom obezbjeđuje zaštitu interesa povjerilaca i potrošača, čime im osigurava kontinuitet sigurnosti i stabilnosti, svodeći sve poslovne rizike i neizvjesnosti na komercijalne, odnosno regularne.

Savremena ekonomska i socijalna teorija jasno razlikuje preduzetništvo i menadžment. "Tako poznati teoretičar firme W. J. Baumol smatra kao i Schumpeter da je potrebno praviti razliku između funkcija preduzetništva i menadžmenta. Menadžer je pojedinac koji obezbjeđuje opštu efikasnost *tekućeg* (podvukao R. R.) procesa. On se brine da se inputi ne troše uzalud, da se ispunjavaju ugovori, obezbjeđuje rutinska odluka o cijenama, reklami i sl. U najboljem slučaju njegov je zadatak da sagleda procese i tehniku koje ima na raspolaganju i da ih kombinuje u proporcijama koje odgovaraju sadašnjem i budućem očekivanom dohotku. Preduzetnik ima drugačiju funkciju. Njegov je zadatak da primjenjuje nove ideje. On ne smije da dozvoli da procesi budu rutinski, za njega današnja praksa ne može da bude dobra za sutrašnjicu. On je Schumpeterov inovator i - "još više od toga" - on je pojedinac koji se u poslovnoj literaturi naziva liderom."⁵

Sve više se afirmiše shvatanje po kome se menadžment može identifikovati sa "rutinskim preduzetništvom" a samo preduzetništvo sa "inovativnim preduzet-

⁵ Fuada Stanković, cit. djelo, str. 7.

ništvom". Svaka inovacija, da bi bila oživotvorena, traži preduzetnika, koji će pripremiti teren (mobilisati vlasnika, pribaviti kapital, organizovati preduzeće, kombinovati resurse ...) za djelovanje menadžmenta (tekuće upravljanje, odnosno rukovođenje ekonomskim procesima).

Sam pojam "management" (menidžment) potiče od italijanske riječi "manegg (iare)" u značenju rukovati, dresirati, a predstavlja izvod iz latinskog sinonima "manns", što znači ruka.⁶ U engleskoj terminologiji "managing" je sinonim za vođenje posla, rukovođenje, a podrazumijeva definisanje ciljeva i posjedovanje pune kompetencije da se definisani ciljevi ostvare. Nije mali broj autora koji menadžment identifikuju sa upravljanjem u cjelini, podrazumijevajući pod tim: planiranje, organizovanje, naređivanje, koordiniranje i kontrolu (H. Fayol - klasičar organizacije). "Jedan od glavnih teoretičara savremenog managementa P. Drucker smatra da management obuhvata samo poslove organizacije, a zadatak managera je da iz raspoloživih resursa osigura funkcionisanje cjeline i/ili poslovno jedinstvo. Prema P. Druckeru, management je profesionalan. To je funkcija, disciplina i zadatak koji treba obaviti."⁷

U svakom slučaju, pod savremenim pojmom menadžmenta se podrazumijeva posebna kategorija, različita od vlasnika, preduzetnika i radnika. Pojmovno diferenciranje menadžmenta u sistemu preduzetništva je rezultat razvoja, odnosno evolucije samog preduzetništva u uslovima savremenog kapitalizma.

Radnici su, takođe, značajan činilac u sistemu preduzetništva savremene tržišne privrede. Njihova je osnovna funkcija izvršna (obavljanje složenih ili manje složenih radnih operacija) ali se time ne iscrpljuje. Radnici participiraju i u vlasništvu i u menadžmentu. Vlasnička participacija podrazumijeva preuređenje vlasništva dodjelom (besplatno ili putem kupovine) određenog stoka dionica radnicima kompanije, iz čega je proistekao pojam ESOP (Employee Stock Ownership plan), odnosno plana za prenos vlasništva kapitala na zaposlene u preduzeću. Ovaj prenos, ipak, ima više karakter motivišućeg plana (da se radnici materijalno više zainteresuju za sudbinu korporacije) nego uvođenja radničkog preduzetništva (stavljanje preduzeća pod vlasničku kontrolu radnika), zbog čega je i učešće radnika u strukturi vlasništva relativno malo i, što je još važnije, rasuto je i dekoncentrisano. Radnička participacija u menadžmentu se ogleda u prihvatanju i nagrađivanju njihovih savjeta, predloga i inovacija, a koje imaju za posljedicu unapređenje menadžmenta.

U savremenim preduzećima tržišne privrede prisutna je jaka tendencija tržišne, organizacione i tehnološke decentralizacije korporacija. Preduzetnički duh se decentralizuje i prodire u sve djelove i pore preduzeća. U tom procesu decentralizacije postoje bitni strateški elementi koji ostaju centralizovani. Predmeti centralizacije su obično kapital, razvoj i vlasništvo. Savremeno preduzeće ima vrlo prepoznatljiv i moćan vrh - glavnu upravu. Moć vrha se bazira na kapitalu, ili na znanju, pri čemu je poželjno da se steknu oba uslova, s tim što praksa pokazuje da je teško obezbijediti moć vrha, bez da on ima kontrolu nad kapitalom preduzeća. Kontrola isključivo putem kapitala ostvaruje se kod tzv. čistih holding korporacija, koje se samo bave kontrolom upotrebe kapitala onih preduzeća čiji kontrolni paket posjeduju. Mješovita holding preduzeća vrše i dodatnu kontrolu podređenih preduzeća putem znanja i putem donošenja određenih strateških poslovnih odluka.

Sljedeći značajan momenat jeste činjenica da diversifikacija i internalizacija poslovanja preduzeća čini njegovu organizacionu strukturu vrlo složenom.

⁶ Vidjeti Adizes I., "Kako riješiti krizu upravljanja", Globus, Zagreb 1989, str. 212.

⁷ Vidjeti mr Mili Razović, "Management u ugostiteljstvu i turizmu", Turizam, br. 7-8, 1991, str. 189.

Preduzeće se tako doima kao privreda u malome, gdje je uloga vrha preduzeća da prikuplja i alokira kapital na organizacione djelove, bez obzira na nivo njihove samostalnosti. Sva istraživanja savremenih korporacija pokazuju da je predominantna uloga vrha preduzeća, odnosno centralnog organa upravljanja, da u ime preduzeća prikuplja kapital, jer istraživanja pokazuju da on to bolje čini nego ako bi prepustili eksternom tržištu da vrši alokaciju kapitala unutar preduzeća.

Uloga vrha preduzeća se nadalje ogleda u tome da on vrši strateško planiranje i da koordinira i kontroliše performanse organizacionih djelova.

Najzad, vrhovna uprava preduzeća obezbjeđuje određeni centralni servis svojim filijalama, a naročito onaj servis na kome se može zbog koncentracije tog servisa u vrhu obezbijediti određeni efekat po tom osnovu.

Savremena preduzeća samo na prvi pogled liče na određene organizacione i ekonomske monstume, a u osnovi su vrlo skladno organizovana i skladno funkcionišu, iako se radi o veoma velikim i vrlo složenim preduzećima sa velikom diversifikacijom svoje djelatnosti. Skladno funkcionisanje preduzeća bitno zavisi od toga kako je definisan njegov vrh, i kolika je njegova moć, odnosno kakvi su odnosi između vrha i djelova.

U tom smislu nije sporno da li u preduzeću treba prepoznati djelove, kao svojevrsne strategijske poslovne jedinice putem kojih će preduzeće funkcionisati kao privreda u malom, nego je sporno kako prepoznati organizacione djelove, koji nivo samostalnosti im dati i kako te djelove mobilisati da funkcionišu u jednom skladnom poslovnom orkestru, a ne da se radi o kakafoniji koju smo imali u uslovima doskorašnje OOUR-ske organizacije kada se preduzeće saplitalo o pluralizam samoupravnih interesa djelova. Kako će preduzeće urediti odnos između vrha i djelova i odnose među samim djelovima - stvar je njegove poslovne filozofije i kulture, odnosno stila upravljanja. Kontrola može biti samo globalna i putem kapitala, a da se vrh preduzeća malo uključuje u razvoj upravljanja, gdje se centar uključuje u razvoj strategije i odlučuje o ključnim stvarima. Vrh preduzeća kontroliše izvršenje odluka od strane organizacionih djelova. Sva mudrost organizacije se ispoljava u tome da se nađe optimalno rješenje između ova dva ekstrema, odnosno da se nađe prava mjera između centralizacije i decentralizacije.

U savremenoj tržišnoj privredi preduzeće, samim činom osnivanja, postaje proizvod koji čeka da bude kupljen, o čemu odluku donosi kupac, a ne vlasnik preduzeća. Preduzeće, odnosno preduzetništvo i vlasništvo su na tržištu 24 časa dnevno. Preduzeće je stalno izloženo mogućnosti da bude kupljeno i preuzeto od strane vlasnika koji mogu pronaći bolji menadžment i bolju poslovnu orijentaciju. To je ratio koji tjera preduzeće da se stalno dokazuje, u protivnom će doći u situaciju da bude kupljeno, te da onaj koji ga kupi mijenja menadžment i poslovnu filozofiju. Uprava i kolektiv preduzeća često iz novina saznaju da su dobili novog vlasnika. Vlasnik je uvijek neko izvan preduzeća. Kada se radi o radničkim akcijama, opet se radnici ispoljavaju kao vlasnici spolja, bez obzira što rade u preduzeću. Funkcionisanje preduzeća se bazira na vlasničkoj demokratiji, a ne na samoupravljanju, kako smo mi do sada utopistički vjerovali. Stalna mogućnost kupoprodaje preduzeća mora postati naša svakodnevna realnost bez obzira na otpor koji svaku mogućnost izmjene vlasničke strukture preduzeća ili prodaje preduzeća i njegovog dijela proglašava najvećom jeresi, nemoralnim činom, akcijom uperenom protiv kolektiva i naroda ...

Ono što sa tog aspekta izgleda nenormalno i nedozvoljeno, sa aspekta normalne tržišne privrede je ne samo dozvoljeno i normalno već neophodno kao stalni stimulan i prinuda preduzeću za što bolje ekonomske performanse.

Uspješna tranzicija sadašnjih etatizovanih privreda u tržišne nije moguća bez stvaranja neophodnih uslova za egzistenciju naprijed skiciranog kategorijalnog sistema preduzetništva. Da bi bilo preduzetništva potrebno je prethodno stvoriti svu neophodnu tržišnu infrastrukturu, u koju, pored pravne države, na prvom mjestu, ubrajamo: vlasnike, preduzetnike, menadžere ... Jedna od privih karika u tom lancu su vlasnici i to privatni.

U nastavku se daje kritička analiza postojeće konfiguracije preduzetništva u turističkoj privredi Crne Gore i institucionalnih mehanizama za tranziciju. Na kraju se daje naš predlog institucionalnih mehanizama, koji bi obezbijedili adekvatnu tranziciju i neophodnu infrastrukturu za egzistenciju i razvoj preduzetništva.

II - Postojeća konfiguracija preduzetništva u turističkoj privredi Crne Gore

U privredi Crne Gore turizam je, do početka tekuće krize na prostoru bivše Jugoslavije, predstavljao značajnu djelatnost. On je u turizmu Jugoslavije učestvovao sa oko 10%, a u površini zemlje sa 5,4% i stanovništvu sa oko 2,6%. Turizam je apsorbirao oko 10% zaposlenih u Crnoj Gori i donosio oko 9% društvenog proizvoda, kao i preko jedne trećine deviznog priliva. U turizmu Crne Gore u 1986. godini poslovalo je 72 samoupravna preduzeća (tada osnovne organizacije udruženog rada). Njihov globalni bilans stanja sastojao se od sljedećih glavnih stavki:⁸

U 000 DEM (1 DEM=234 Din)

Red. br.	AKTIVA	Red. br.	PASIVA
1.	FIKSNA AKTIVA (imobilizacije) 710.154	1.	DRUŠTVENI KAPITAL 583.885
2.	ZALIHE 15.662	2.	DUGOROČNI ZAJMOVI 126.402
3.	POTRAŽIVANJA 45.406	3.	KRATKOROČNE OBAVEZE 73.367
4.	GOTOVINA 12.385		
5.	NEPOSLOVNA AKTIVA 20.008	4.	NEPOSLOVNA PASIVA 19.961
6.	UKUPNO 803.615		803.615

Knjigovodstvena vrijednost svih samoupravnih preduzeća u turizmu Crne Gore prema bilansu stanja za 1986. godinu iznosila je oko 584 miliona DEM. Ova preduzeća podliježu procesu dobrovoljne transformacije, odnosno identifikacije "društvenog kapitala", a shodno odredbama republičkog Zakona o svojinjskoj i upravljačkoj transformaciji ("Sl. I. RCG" br. 2/92 i 27/94). Osnovnu strukturu preduzetništva čine upravo ova preduzeća, jer je ekonomska snaga novoosnovanih preduzeća još uvijek mala.

Kako se turistička preduzeća nalaze u procesu transformacije, ili se pripremaju za njega, to je i danas, u osnovi očuvana preduzetnička struktura turističke privrede kakva je bila i 1986. godine, ali uz dezintegraciju gotovo svih složenih preduzeća iz oblasti turističke privrede Crne Gore. Tada je egzistiralo 72 samoupravna preduzeća, koja su bila udružena u složena turistička preduzeća (radne organizacije i složene organizacije udruženog rada), kojih je bilo 18 razvrstanih u sljedećih 6 tipova:

⁸ Prema studiji R. Ratkovića "Ekonomska položaj i efikasnost u turističkoj privredi Crne Gore", Institut za pomorstvo i turizam, Kotor, 1988.

- 2 društvena preduzeća (radne organizacije) sa osnovnim organizacijama (OOUR) u njihovom sastavu;
- 5 društvenih preduzeća (RO) bez OOUR u njihovom sastavu;
- 2 društvena preduzeća (RO) sa OOUR-ima, udružena u složena društvena preduzeća (SOUR) neturističke djelatnosti;
- 3 društvena preduzeća bez OOUR udružena u SOUR;
- 2 OOUR udružene i neturističke RO članice neturističkih SOUR-a;
- 4 OOUR udružene u neturističke SOUR.

Nakon donošenja novog Zakona o preduzećima i ostalih sistemskih promjena iz 1989. godine i, naročito, nakon raspada bivše Jugoslavije, došlo je do stihijske dezintegracije složenih oblika (RO i SOUR-a) i do ukidanja OOUR, bilo putem spajanja ili preimenovanja u preduzeća. Na taj način je sveden broj društvenih preduzeća u turizmu Crne Gore na 37,⁹ od kojih je 9 izvršilo vlasničku transformaciju u skladu sa republičkim zakonom, 13 su u postupku transformacije, 8 je u fazi pripreme za transformaciju, dok su 7 van postupka transformacije.

Transformisana preduzeća, shodno logici Zakona o transformaciji, potpadaju pod državnu kontrolu, tako da njihov težišni vlasnik postaje država. I pored toga što Zakon dopušta različite modele transformacije (9 modela transformacije i 5 modela kvazi-transformacije) i njihove različite kombinacije, u najboljem slučaju, oko 60% društvenog kapitala treba da pripadne državnim ili paradržavnim fondovima (Fond za razvoj, Fond penzijsko-invalidskog osiguranja i Zavod za zapošljavanje), čiji je isključivi, ili, u perspektivi dominantni, vlasnik država, ili da se dijeli između njih i države (Vlade), a shodno članu 47. Zakona i Uredbi o identifikaciji državnog kapitala ("Sl. l. RCG" br. 22/92). Radnicima se može pokloniti (uz uslov da rade najmanje tri godine u preduzeću) do 10% društvenog kapitala i prodati pod povlašćenim uslovima (popust od 30%, dodatni popust od 1% za svaku godinu radnog staža u preduzeću, otplata na rok od 10 godina, grace period od 2 godine i popust od 10% za promptno plaćanje) do 30% društvenog kapitala, uključujući i građane Crne Gore koji nijesu radili u preduzeću (njima ne pripada popust na radni staž). Korišćenje ovih beneficija je vremenski limitirano (godinu dana za mala i srednja preduzeća, a dvije za velika), a za besplatnu podjelu i vrijednosno ograničeno (3.000 ECU po radniku). Novac od prodaje društvenog kapitala pripada fondovima (Fond za razvoj 60%, Penzioni fond 30% i Zavod za zapošljavanje 10%) ili holding kompaniji (kompaniji koja je pretežni vlasnik preduzeća), što je u osnovi isto, jer i "društveni kapital" holdinga podliježe obavezi transformacije, a time i većinskog prenosa na fondove. Od prodaje društvenog kapitala (povlašćene i nepovlašćene) nema novog priliva kapitala u preduzeće, a priliv u fondove je jako redukovan (mnogobrojni popusti) i vremenski razvučen (10 godina). Za prodaju novih dionica (preko iznosa društvenog kapitala) nema tržišnih (berza dionica) i finansijskih (osiromašeni građani i preduzeća i blokada inostranog priliva) uslova, a ozakonjeni princip netržišne procjene vrijednosti preduzeća po principu najveće vrijednosti (uvažavanje reproduktivne vrijednosti, kao najveće!) totalno obeshrabruje i mali broj imalaca određenih novčanih resursa, osim banaka koje su spremne da dio svojih malih i obezvrijeđenih potraživanja od preduzeća konvertuju u dioničke uloge.

Iz prethodnog proizilazi da će pretežni vlasnik preduzeća biti država, odnosno njene institucije (Vlada i fondovi). Kada se to ima u vidu, kao i princip najveće vrijednosti u procjeni preduzeća, onda bi država sa statusom aktivnog vlasnika bila loš

⁹ Prema "Informaciji o prestrukturisanju privrede, svojinjskoj i upravljačkoj transformaciji", Agencija Crne Gore za prestrukturisanje i strana ulaganja, Podgorica, maj 1994. godine.

ekonomski vlasnik, a po prirodi stvari (ona ima pluralizam ciljeva, političkih, socijalnih, ekonomskih, gdje su ovi posljednji pri dnu skale preferencije) ona je to bila i ostaje, što potvrđuje i domaće i internacionalno iskustvo. Stvar bi bila znatno povoljnija ako bi se državi dodijelio status pasivnog vlasnika (bez uplitanja u upravljanje - takozvane prioritetne dionice), ali se onda otvara problem kako naći aktivne vlasnički motivisane vlasnike bez kojih nema efikasnog korporativnog upravljanja. U praksi su to obično banke (konverzija nenaplaćenog potraživanja u ulog), povjerioci (konverzija potraživanja u ulog) i radnici (prodaja dionica radi dokapitalizacije pod povlašćenim uslovima). Na ovaj način ne dolazi do značajnijeg priliva dopunskog kapitala u preduzeće (osim simboličnog), ali mu se, ipak, poboljšava finansijska situacija putem transformacije obaveza u trajni kapital. To može biti početak finansijskog saniranja i uvođenja nove upravljačke strukture.

Kod naša dva najveća preduzeća iz oblasti turizma transformacija je izvršena (ili je u pripremi) na dolje opisan način.

Prvo preduzeće je na vrijednost društvenog kapitala (koji čini 94% ukupnog kapitala) izdalo državnim institucijama prioritetne dionice, bez prava upravljanja, ali sa pravom na dividendu i davanje saglasnosti na ključne odluke (promjena statusa, raspodjela dividende), čime ih je stavilo u status pasivnih vlasnika.

Aktivne vlasnike, odnosno novu upravljačku strukturu čine:

- Vlada Crne Gore sa 2% besplatno ustupljenih običnih akcija;
- Banka sa 2% običnih akcija kupljenih konverzijom potraživanja u ulog;
- radnici preduzeća sa 2% običnih akcija kupljenih izdvojenim sredstvima po Zakonu o platama iz 1990. godine (supstitucija prava na povećanje plata dionicama).

Postavlja se pitanje može li ovakva vlasnička struktura biti realna osnova za efikasno korporativno upravljanje. Banka ima realan interes da preduzeće rentabilno posluje da bi dobitkom kompenzovala izgubljene kamate i osigurala povraćaj novih kratkoročnih kredita, ali pod uslovom da u njoj ne dominira uticaj države i dužnika, što, čini se, još nije osigurano. Radnici, kao rasuti i usitnjeni dioničari, teško mogu dati ozbiljniji doprinos efikasnom korporativnom upravljanju. Slična kvalifikacija bi se mogla odnositi i na Vladu, a s obzirom na njene važnije zadatke (naročito u sadašnjim uslovima) od koncentracije na upravljanje preduzećem čiji je vlasnik svega 2%.

Kod drugog preduzeća na iznos društvenog kapitala, koji čini 90% ukupnog kapitala, predlaže se izdavanje običnih dionica serije "A" sa pravom glasa po principu 20 dionica 1 glas, te njihovo ustupanje fondovima, što im obezbjeđuje 31% glasova u skupštini. Ostali dioničari dobijaju dionice serije "B" koje daju upravljačka prava po principu 1 dionica = 1 glas, što im obezbjeđuje 69% glasova u skupštini, a pojedinačno:

- banci..... 32% glasova
- radnicima 32% glasova
- povjeriocu 5% glasova

Ovdje je, takođe, prioritet dat dopunskim dioničarima, koji su uložili (konvertovali) dopunski kapital i time dali određeni doprinos saniranju finansijske situacije preduzeća, zbog čega se vjeruje da su oni realno zainteresovani za uspješno poslovanje preduzeća, ali uz primjedbe koje su istaknute i za prvo preduzeće.

U nekim preduzećima postoje i drugačija rješenja od kojih je karakteristična sve izraženija tendencija ka stvaranju holding preduzeća sui generis putem fragmentiranja (često vještačkog) jedinstvenih preduzeća na dionička društva ili društva sa ograničenom odgovornošću,¹⁰ ili, pak, osnivanje holdinga putem prenosa cjeline ili dijela

¹⁰ Ima slučajeva da je jedan hotel holding preduzeće, a šankovi, restorani, barovi, sobe, recepcija i sl. posebna preduzeća, što predstavlja primjer karikiranja organizacije i transformacije.

društvenog kapitala na novoosnovano holding preduzeće. Motiv za to je često pogrešno očekivanje da će pare od skore prodaje društvenog kapitala ostati holdingu, ili da će male jedinice biti privlačnije za kupovinu od strane potencijalnog investitora.¹¹

Prethodno opisani programi su rađeni prije izmjena Zakona o transformaciji izvršenih u julu 1994. godine. Implementacija tih izmjena bi favorizovala radnike (10% besplatnih akcija i povlašćena kupovina na otplatu od 10, umjesto ranijih 5 godina) i obeshrabrila dopunske dioničare, kao i pokrenula još povoljniji tretman državnih fondova (balansirano praćenje povećanja prava radnika), tako da bi u upravljačkoj strukturi dominirala država uz kozmetičku participaciju radnika.

Navedene ilustracije pokazuju da će se u transformisanim preduzećima uvesti, umjesto željenog korporativnog upravljanja, državno upravljanje garnirano sa simboličnom radničkom vlasničkom participacijom.¹²

U netransformisanim preduzećima se i dalje zadržava samoupravno upravljanje, što znači da se i dalje prolongira istorijski neuspješan hod kolektivnog, vlasnički nekontrolisanog, radničkog preduzetništva, odnosno preduzetništva koje ne kontrolišu vlasnici, i menadžmenta, koji kontrolišu preduzetnički neobaviješteni i vlasnički nezainteresovani kolektivni kvazi-preduzetnici.

U međuvremenu (od reformskih promjena 1989. godine) je osnovan čitav niz manjih turističkih i ugostiteljskih preduzeća, koja, po svjetskim kriterijumima, imaju karakter društava lica (najviše inokosnih preduzeća, pa onda ortakluka), za koje se, obično, ne zahtijeva upisivanje u trgovački (sudski) registar niti se određuje imovinski cenzus prilikom osnivanja. Radi se, dakle, o početnoj preduzetničkoj formi iz davnih vremena početaka liberalnog kapitalizma, kada se između preduzeća i vlasnika stavlja znak jednakosti. Društva kapitala (društva sa ograničenom odgovornošću i dionička društva) u punom smislu riječi, za sada, na osnovu raspoloživih podataka, nema među novoosnovanim preduzećima, iako im osnivači daju imena koja bi povjerioce i javnost mogla dovesti u zabludu (company, corporation, holding ...).

Znatan dio novoosnovanih preduzeća je uočio formalizam tekućih transformacija velikih društvenih preduzeća, pa je potražio šansu u proširenju svoje preduzetničke inicijative na objekte "transformisanih" preduzeća, uzimajući ih u dugoročni zakup (oko 10 godina) i podvodeći ih pod svoj, više intuitivni nego programirani, menadžment. Na ovaj način se očigledno pokazuje da tekuća transformacija nije dovela do uvođenja korporativnog upravljanja i savremenog menadžmenta. U protivnom ne bi došlo do sljedećih fenomena:

- da "novi" menadžment društava kapitala (d.d.), odnosno velikih turističkih preduzeća prepušta menadžmentu inokosnih preduzeća najprofitabilnije vanpansionske objekte (restorane, klubove, tenis klubove i sl.), hotele i druge turističke sadržaje;

- da preduzetnici inokosnih preduzeća, gdje se vlasnik, preduzetnik i menadžer sažimaju u istoj osobi, koji nemaju ni koncipiran a kamoli razrađen sistem turističkog menadžmenta, upravljaju uspješnije turističkim objektima, često puta vještački istrgnutim iz tehnološki integrisanih turističkih aglomeracija, nego iskusni i inovirani menadžment transformisanih preduzeća koji se kalio već tri decenije na međunarodnom turističkom tržištu¹³;

¹¹ Vjeruje se da je lakše prodati dio po dio, pa da budu spremni.

¹² Ovdje ostavljamo po strani povredu principa pravednosti u procesu tranzicije (privatizacije), inače jednog od fundamentalnih načela, jer se favorizuju država i zaposleni, a potpuno zanemaruju ostali građani (penzioneri, radnici drugih preduzeća, ustanova, studenti ...)

¹³ Jedan hotel od oko 600 kreveta zakupila je firma koja još nije bila otvorila žiro-račun i čija ekipa se nije nikad bavila turizmom, pa ni drugim vrstama privredne djelatnosti!?

- da se putem zakupa pojedinačnih hotela, koji zajedno čine materijalnu supstancu društva kapitala, vrši istorijski retrogradan proces pretvaranja društva kapitala u više inokosnih društava lica, što je inverzija normalnog i do sada poznatog procesa evolucije, i što se može uporediti sa procesom vraćanja kajgane u svježe jaje;

- da aranžman zakupa traje čak 10 godina, čime se zamrzavaju sve aktivnosti i ulaganja u zakupljene objekte, koja će biti *conditio sine qua non* povratka tih objekata na međunarodno tržište i zadovoljenja tehničko-tehnoloških, estetskih i kadrovskih zahtjeva nove evropske klasifikacije i kategorizacije, što znači desetogodišnje odlaganje početka te pripreme i prilagođavanja;

- da se frontalno ide u zakup objekata, pri čemu zakupnina služi za pokriće tekućih troškova zakupodavca, a da se energično izbjegava prodaja dionica ili udjela za svježi novac prijeko potreban za tehničko-tehnološku rekonstrukciju objekata;

- da se, odmah nakon transformacije, preduzeća, u organizacionom i menadžmentskom smislu, čvrsto i pretjerano centralizuju, umjesto da se slijede savremeni trendovi decentralizacije organizacione strukture i zadržavanja, u okviru glavne uprave, samo strateškog menadžmenta, te da se, onda, organizaciono i upravljački, a često i tehnološki, zavisni djelovi daju u zakup inokosnim preduzećima, često iz neturističke djelatnosti;

- da nakon davanja u zakup znatnog dijela objekata ne dolazi do redukovanja ili ukidanja pojedinih, i onako glomaznih, centralnih službi.

Ovakva kretanja su suprotna od aktuelnih turističkih trendova u savremenom svijetu i našem susjedstvu. Komparacije radi, navodimo da turistička zona Rimini u Italiji ima oko 8.000 turističkih preduzeća, od kojih je većina pojedinačnih, odnosno društava lica. Međutim, i kod njih je aktuelan proces restrukturisanja preduzeća, odnosno njihovog prilagođavanja trendovima selektivnog turizma. U posljednje vrijeme u toku je proces udruživanja, odnosno pretvaranja malih porodičnih preduzeća u veća društva kapitala. Tako je 1991. godine osnovano 107 novih preduzeća, od čega su 3 dionička društva, 91 društvo sa ograničenom odgovornošću, a samo 13 kao društva lica. Ista tendencija se nastavlja u 1992. godini, kada se pretežno osnivaju društva kapitala. Sazrelo je uvjerenje da, u uslovima prelaska sa sezonskog i masovnog turizma na selektivni turizam sa dužim periodom rada, oslonac ne mogu biti mala porodična preduzeća, koja su odgovarala već preživjelom konceptu masovnog i individualnog turizma. U tim preduzećima nije moguće uvesti racionalno upravljanje, naročito na planu strateškog marketinga, prodaje i promocije, i adekvatno odgovoriti procesima sve veće koncentracije i integracije na emitivnom tržištu. Indikativan je podatak da se za čitavu oblast Rimini (125.000 kreveta) formira samo jedna firma za promociju.¹⁴ Eksperti Međunarodne hotelske organizacije (IHA-Paris) u svojoj studiji "Hoteli budućnosti" ne predviđaju ružičastu perspektivu nezavisnim hotelima i ukazuju na potrebu pridruživanja marketinškim konzorcijumima, odnosno korišćenja centralizovanog marketinga.

Na osnovu navedenog se može zaključiti:

- najveći dio preduzeća, mjereno kapitalom i radnom snagom, u turizmu Crne Gore sada je pod kontrolom države, odnosno njenih organa, uz dekorativnu participaciju radnika;

- glavni vlasnik odnosno preduzetnik je država, koja objedinjuje obje funkcije;

- država se Zakonom obavezuje da na njene organe prenijete dionice ponudi na prodaju u toku od pet godina (20% godišnje);

¹⁴ Prema saopštenju G. W. Martinese "Struktura preduzetništva u turističkom sektoru", koje je izložio na međunarodnom savjetovanju u Herceg Novom 1990. godine.

- široki front davanja u dugoročni zakup turističkih objekata pokazuje da se država kloni preduzetničke djelatnosti preferirajući rentijerstvo (prihod od zakupa za preduzeća koja kontroliše);

- inokosna preduzeća, često neturističke djelatnosti, preuzimaju na privremeno upravljanje pojedine hotelske jedinice, nadajući se da time otvaraju povoljnije uslove za njihovu jeftinu kupovinu u budućnosti.

Na ovaj način se formira jedna defektna, odnosno patološka preduzetnička struktura, sa teško prepoznatljivim preduzetničkim kategorijama koje teško mogu dati zadovoljavajuće mikro i makro ekonomske rezultate. Ne prepoznaju se individualizovani već kolektivni vlasnici (država), ne identifikuju se institucionalni investitori, odnosno preduzetničke kompanije, preduzetništvo i dioničarstvo se zamjenjuju rentijerstvom i zakupom. Istorijski procesi kreću retrogradnim putem. Očito nijesu stvorene institucionalne pretpostavke za egzistenciju preduzetništva, odnosno razvoj savremenih preduzetničkih kategorija, ili, kako bi rekao Zbignjev Bžežinski,¹⁵ još se ne primjećuje ulazak u, već oformljene, faze postkomunističke transformacije.

III - Predlog koncepta institucionalnih promjena za uvođenje preduzetništva

Da li će u našu privredu biti uveden savremeni sistem preduzetništva zavisi od kvaliteta i brzine uključivanja u proces postkomunističke transformacije. Prema već citiranoj studiji Z. Bžežinskog razlikujemo četiri grupe zemalja, i to:

- prvu, koja uključuje zemlje sa suštinski pozitivnom budućnošću i uspješnom transformacijom (Poljska, Češka, Mađarska, a moguće Slovenija i Estonija);

- drugu, u koju spadaju zemlje čije perspektive u sljedećih deset godina izgledaju bolje, ali za koje se mogućnost negativnog preokreta ne može isključiti (Slovačka, Hrvatska ako ne počne novi rat sa Srbijom, Bugarska, možda Rumunija, Litvanija, Litvija, Kirgizija i Turkmenistan);

- treću, gdje se svrstavaju zemlje čija politička i ekonomska budućnost neće imati rješenja u narednoj deceniji, pa ni u sljedećem vijeku (Rusija, Ukrajina, Belorusija, Gruzija, Jermenija, Azerbejdžan, Kazahstan i Uzbekistan), s tim što se za Rusiju primjećuju pozitivni trendovi, koji, ako prevladaju, mogu da je odvedu u drugu grupu;

- četvrtu, odnosno posljednju, koja je suštinski radikalni produžetak treće kategorije, a koja se sastoji od zemalja čija budućnost ne obećava ništa značajno, već izgleda, iz mnogo razloga, dosta sivo (Srbija, Albanija, Makedonija, Bosna, Moldavija i Tadžikistan). Crna Gora se, zbog svoje neprepoznatljive pozicije na međunarodnoj sceni (poznata je kao saveznik Srbije) i njene potpune identifikacije sa srpskom politikom, ne spominje, kao ni SRJ, koja se na međunarodnoj sceni, uglavnom, identifikuje sa Srbijom.

Ovu klasifikaciju i prognoze, naravno, ne treba shvatiti kao svetu istinu, ali ni zanemariti, ma koliko one za nas neprijatne bile. Iskustvo nas, na žalost, uči da se ovakve prognoze, po pravilu, ostvaruju, ma koliko ih mi sa indignacijom, kao zlokobne, odbijali.¹⁶ Umjesto toga mnogo je uputnije prilježno prići procesu post-

¹⁵ O problemima postkomunističke transformacije pisala je "Borba" od 24. do 29. 10. 1994. godine prevodeći najveći dio studije Z. Bžežinskog "Velika promjena" iz časopisa "The National Interest" od 1993. godine.

¹⁶ Treba se samo sjetiti prognoze CIA-a o raspadu druge Jugoslavije za 18 mjeseci koja je kod nas odbacivana kao zlokobna, a kobni raspad se, na žalost, desio i prije isteka od 18 mjeseci.

komunističke transformacije, kako bi se i našoj državi, odnosno građanima, otvorile životne i razvojne perspektive.

Faze postkomunističke transformacije traju, u prosjeku, 3 do 10 godina, što za tri faze iznosi 9 do 30 godina.¹⁷ U tom intervalu je potrebno izvršiti systemske, političke, pravne i ekonomske promjene iz stalnu i stalno rastuću zapadnu pomoć, koje bi značile ulazak u otvoreno demokratsko društvo i tržišnu privredu. Bez promjena u ekonomskom sistemu nema privatizacije, a promjene u ekonomskom sistemu nijesu moguće bez prethodnih i paralelnih promjena u političkom i pravnom sistemu, a sve skupa, opet, nije moguće bez pomoći i podrške međunarodne zajednice. Kod nas se, na žalost, za posljednjih 5 do 6 godina nije ozbiljnije zašlo ni u prvu fazu postkomunističke transformacije, ali detaljnije obrazlaganje ove teze izlazi iz okvira ovog rada. Zbog toga ćemo poći od optimističke pretpostavke da će se te promjene uskoro dogoditi, pa se usredsrediti samo na promjene u ekonomskom sistemu, koje bi omogućile egzistenciju i razvoj preduzetništva.

Do vlasnika društvenog kapitala se može doći samo prodajom ili poklonom (prodajom za vouchere). Pod privatizacijom se može smatrati prodaja (ili poklon) fizičkom licu, a ne prenos (ili prodaja) državi. Prenos ili prodaja državi obično se naziva nacionalizacijom, a ne privatizacijom. Kod nas je na djelu, kao što smo pokazali, nacionalizacija društvenog kapitala, koja se pokušava predstaviti kao privatizacija. Iskustvo Hrvatske pokazuje da se od međunarodnih institucija ne može dobiti nikakva pomoć ili podrška za nacionalizaciju društvenog kapitala.¹⁸

Građani Crne Gore ne raspolažu značajnijim sredstvima za kupovinu dionica, zbog čega se preporučuje rješenje da se svim punoljetnim građanima besplatno podijele voucheri (investicioni kuponi), kojima bi oni kupovali dionice preduzeća i institucionalnih investitora. Čak i kada bi raspolagali viškom efektivnih novčanih sredstava, oni imaju istorijsko pravo na društveni kapital, s obzirom da im je država skoro 40 godina jemčila pravo na "minuli" rad i samoupravljanje (samoupravno preduzetništvo) po osnovu "živog" rada. Osim toga, prihvatanje vrijednosti savremenog kapitalizma bitno zavisi od toga koliki je dio građana stekao status, makar i malog dioničara.

Na osnovu podataka iz već citirane Informacije Agencije Crne Gore za prestrukturisanje i strana ulaganja proizilazi da je troškovna (reproduktivna) vrijednost društvenog kapitala privrede Crne Gore oko 6,4 milijardi DEM, od čega na turističku privredu, po slobodnoj procjeni, otpada oko 15% odnosno 960.000.000 DEM, što je za 65% veće od knjigovodstvene vrijednosti društvenog kapitala turističke privrede Crne Gore u 1986. godini, ili duplo veće od procijenjene vrijednosti po prinosnoj metodi.¹⁹ Prosječna vrijednost društvenog kapitala po punoljetnom građani-

¹⁷ Prema Z. Bžežinskom, cit. rad "Borba", od 25. 10. 1994. godine.

¹⁸ Prema pisanju lista "Hadelsblatt" Međunarodni monetarni fond je uslovio zaključivanje "stand by" aranžmana sa Hrvatskom uvođenjem principa slobodne tržišne privrede i beskompromisnim istupanjem države iz dosadašnjeg procesa pseudopri privatizacije, koja je bila u njenu korist. MMF ne priznaje naduvanu procjenu državnog kapitala, već zahtijeva tržišno sučeljavanje ponude i potražnje i zaštitu interesa malih akcionara (prema "Ekonomske politici" broj 2220 od 24. 10. 1994. godine, str. 49).

¹⁹ Ni jedna od ovih vrijednosti nije tržišna, jer nije bilo sučeljavanja ponude i potražnje na tržištima hartija od vrijednosti. Uzimanje bilo koje vrijednosti (troškovne, prinosne, knjigovodstvene) je proizvoljno i hipotetičko. Kako Zakon preferira i priznaje troškovnu (reproduktivnu) vrijednost kao najveću, to se u komunikacijama ta vrijednost uzima kao oficijelna. Kolika će biti stvarna vrijednost društvenog kapitala zavisiće od kvaliteta upravljanja i odnosa ponude i potražnje, što je, ex ante, nezahvalno prognozirati.

nu Crne Gore (oko 400.000 punoljetnih građana) po troškovnoj (reproduktivnoj) vrijednosti bi iznosila oko 16.000 DEM, što znači da bi se, na oficijelnu procijenjenu vrijednost društvenog kapitala moglo emitovati 64.000.000 vouchera nominalne vrijednosti od 100 DEM, odnosno 100 vouchera prosječno po punoljetnom građaninu Crne Gore.

Emisija vouchera, odnosno investicionih kupona, izvršila bi se u četiri boje, i to:

- žuta, 19.200.000 vouchera (30% ukupne emisije) namijenjenih za kupovinu dionica investicionih (holding) kompanija;
- plava, 6.400.000 vouchera (10%) namijenjenih za kupovinu dionica banaka;
- crvena, 28.800.000 vouchera (45%) namijenjenih za kupovinu dionica privatnih penzionih fondova;
- zelena, 9.600.000 vouchera (15%) namijenjenih za kupovinu dionica društvenih preduzeća u tranziciji.

Prosječna struktura vouchera po punoljetnom građaninu Crne Gore bi bila:

- 48 žutih vouchera (30%) za kupovinu dionica holding kompanija;
- 16 plavih vouchera (10%) za kupovinu dionica banaka;
- 72 crvena vouchera (45%) za kupovinu dionica penzionih fondova;
- 24 zelena vouchera (15%) za kupovinu dionica društvenih preduzeća u tranziciji.

Naprijed navedeni parametri treba da proizđu iz makro-projekta privatizacije, čiju izradu i sprovođenje treba da organizuje i koordinira Republička Agencija za privatizaciju.²⁰ Ona bi, u saradnji sa mrežom afirmisanih međunarodnih i domaćih konsultanata (eksperata) za privatizaciju, upravljala procesom privatizacije, što podrazumijeva sljedeće:

- organizovanje makro-projekta privatizacije;
- izradu zakona o privatizaciji;
- izradu zakona o uslovima osnivanja i poslovanja investicionih kompanija, privatnih penzionih fondova, berzi vouchera, berzi hartija od vrijednosti i sl.;
- kreiranje i distribuciju vouchera (investicionih kupona);
- pomoć i nadzor o osnivanju i funkcionisanju institucionalnih investitora;
- pomoć i nadzor u radu berzi vouchera i hartija od vrijednosti;
- animiranje i instruktazu društvenih preduzeća za donošenje programa transformacije;
- davanje odobrenja, odnosno saglasnosti na programe transformacije društvenih preduzeća;
- konsalting i nadzor nad sprovođenjem programa transformacije.

Prve berzanske sesije (aukcije) bazirale bi se na investicionim kuponima (voucherima), što ne znači da bi se emisija dionica poklapala sa vrijednošću društvenog kapitala. Naprotiv, bilo bi poželjno da emisija dionica bude veća od vrijednosti društvenog kapitala, kako bi se određeni dio dionica prodao i za efektivni novac. Prodaju određenog dijela dionica za novac bi trebalo stimulisati odobravanjem određenog popusta (diskonta) na nominalnu vrijednost dionica.

Nominalnu vrijednost dionica, kao i ukupan broj dionica, treba podesiti prema vrijednosti društvenog kapitala (po prinosnoj, troškovnoj ili knjigovodstvenoj vri-

²⁰ Parametri navedeni u ovom radu proističu iz projekta u izradi autora R. Ratkovića pod radnim naslovom "Problemi organizacione, vlasničke i finansijske transformacije u turističkoj privredi Crne Gore". Koncepcijska inspiracija za ovaj projekat data je u studiji "Svojinsko prestrukturisanje u Jugoslaviji", čiji su autori: Američka firma COOPERS&LYBRAND i EKONOMSKI INSTITUT Beograd (avgust 1991).

jednosti), pri čemu je izbor vrijednosti stvar procjene organizatora i koordinatora transformacije. Tržišna vrijednost dionice će se, po prirodi stvari, formirati na berzi.

U prvom krugu bi se, za vouchere i, eventualno, novac, prodavale dionice institucionalnih investitora. Zavisno od odnosa ponude i potražnje, formirale bi se tržišne cijene dionica. Ukoliko neka od emisija ne bude uspješna, organizatori će je, nakon analize, ponoviti. Ako se prodaja emisije pokaže neizglednom, onda Agencija preuzima odgovarajuće mjere (prenosi emisiju onom institucionalnom investitoru za čijim dionicama je tražnja u usponu i sl.). Na ovaj način se formira specifična bilansna struktura institucionalnih investitora, koja odgovara sljedećoj shemi:

BILANS STANJA INSTITUCIONALNOG INVESTITORA

AKTIVA	PASIVA
- osnovna sredstva	- osnivački dionički kapital (osnivačke dionice)
- voucheri građana	- dionički kapital kupljen za vouchere građana
- gotovina	- dionički kapital kupljen za novac fizičkih i pravnih lica

Raspoloživim voucherima građana institucionalni investitori bi kupovali dionice društvenih preduzeća u sljedećem krugu berzanskih aukcija. Oni bi za te svrhe koristili i novac koji bi, eventualno, prikupili prilikom prodaje svojih dionica. Nakon toga bi se voucheri građana i gotovina iz bilansa stanja institucionalnih investitora transformisali u dioničke uloge u povezana, odnosno transformisana bivša društvena preduzeća.

Tipični bilansi bivših društvenih preduzeća bi, nakon prodaje njihovih dionica na berzama, odgovarali sljedećoj shemi:

BILANS STANJA DRUŠTVENOG PREDUZEĆA NAKON TRANSFORMACIJE

AKTIVA	PASIVA
- fiksna aktiva	- dionički kapital institucionalnih investitora kupljen za vouchere
- obrtna sredstva	- dionički kapital građana i radnika kupljen za vouchere
- gotovina	- dionički kapital fizičkih i pravnih lica kupljen za novac

Ukoliko neka od emisija dionica ne bi uspješna, organizatori emisije bi, po obavljenoj analizi, prišli organizaciji nove emisije pod tržištu primjerenijim uslovima. Za ona preduzeća za čije dionice ne bude dovoljno tražnje agencija može uvesti specifično upravljanje i specifičan menadžment (prinudna uprava, uprava eksperata, menadžment konsultanata i sl.), a u cilju sanacije, liječenja i, eventualno, stečaja preduzeća.

Ovaj poduhvat, ukoliko bi bio dobro pripremljen, mogao bi u privredi Crne Gore biti sproveden u roku od godine dana. U ovo uvjerenje nas učvršćuju uspješni primjeri voucherske privatizacije u nekim bivšim socijalističkim zemljama, naročito Češkoj.

IV - Posljedice privatizacije na strukturu preduzetništva

Prethodno skicirani model tržišne strategije privatizacije je saglasan novijoj tradiciji i konkretnoj situaciji u kojoj se našlo crnogorsko društvo. Dugo garantovana i politički reklamirana prava na samoupravljanje i "minuli rad" (društveni kapital) se voucherskom privatizacijom na adekvatan način materijalizuju, a široki krug građana (svi punoljetni građani Crne Gore) dobija mogućnost da u relativno kratkom roku uđe u sloj srednje klase, bez čega je teško zamisliva tržišna privreda i politička demokratija i bez čega bi narod teško prihvatio savremeni kapitalizam kao bolju alternativu socijalizmu (etatizmu). Ako se uz to uvažava prava starih deviznih

štediša na isti način kao i prava po osnovu investicionih kupona (vouchera), onda će osjećaj pravednosti privatizacije biti čvrsto utemeljen, kao i proces vraćanja izgubljenog povjerenja u državu. Osim toga, privatizacija će biti sprovedena sa dominantnim osloncem na novčane surogate (voucheri), što je primjereno teškoj tekućoj ekonomskoj situaciji privrede i građana, te što neće favorizovati relativno mali broj građana koji su do značajnijeg bogatstva došli na spekulativan način (ratni profiteri, devizni manipulatori, odbjegli dužnici i sl.). Napokon, usmjeravanje velikog dijela (45%) društvenog kapitala privatnim penzionim fondovima sa svojstvom institucionalnih preduzetnika pokriva deficite na ličnim računima penzionera i stvara uslove za redovno uživanje znatno većih, inače davno zarađenih, penzija.

Posebno je značajan uticaj predložene privatizacije na strukturu preduzetništva ukupne privrede, i, u tom sklopu, i turističke privrede Crne Gore. Njome se stvaraju neophodni, ali ne i dovoljni²¹, uslovi za egzistenciju i razvoj preduzetništva, što se ogleda u sljedećem:

- krajnji vlasnici društvenog kapitala postaju građani Crne Gore, čime se uspostavlja institucija vlasništva;

- građani Crne Gore taj kapital plasiraju raznim institucionalnim investitorima, zavisno od njihovog povjerenja i opcije, kao i preduzećima, na bazi čega učestvuju u upravljanju institucionalnim investitorima i pojedinim preduzećima;

- institucionalni investitori vrše ulogu sabirnih dioničara, odnosno preduzetnika, čime znatno amortizuju rizik ulaganja kapitala vlasnika, a istovremeno dobijaju ulogu nosilaca kontrolnog paketa akcija u preduzećima, čime se uspostavlja veoma poželjna mreža institucionalnih preduzetnika. U tom smislu je posebna uloga investicionih kompanija, koje bi predstavljale najortodoksniju preduzetničku masu i imale ulogu katalizatora razvoja. Njihov broj je teško unaprijed odrediti jer on zavisi od kreativnosti i agilnosti njihovih osnivača, kao i od stepena interesovanja i povjerenja u njih od strane građana - dioničara. One bi bile nosioci integracija korporacijskog tipa, na bazi kapitala, znanja i ugovornog potčinjavanja. Za turističku privredu Crne Gore, prema našim istraživanjima, bilo bi poželjno 4-5 korporacija preduzetničkog tipa;

- institucionalni investitori dobijaju disperzivnu vlasničku strukturu (osnivači, voucherski dioničari, novčani dioničari), koja njima upravlja na bazi svojine, a putem skupština i upravnih odbora, dok preduzećima, u uslovima disperzirane vlasničke strukture, upravlja institucionalni investitori (njih veći broj) uz participaciju građana i zaposlenih, a takođe na bazi svojine i putem skupština i upravnih odbora;

- na ovako normalnoj i zdravoj preduzetničkoj strukturi formirali bi se odgovarajući menadžment i radnička struktura, a analogno procesima u ostalim zemljama otvorene tržišne privrede.

Predloženim konceptom privatizacije bi se, dakle, uspostavila normalna početna preduzetnička struktura, koja bi se dalje normalno razvijala i mijenjala prema već afirmisanim tržišnim zakonitostima. Država bi onda, konačno, mogla prepustiti privredu samoj privredi, uz ograničenje na njenu već opisanu ulogu u procesu preduzetništva, kakva je karakteristična u zemljama otvorene tržišne privrede. Tek tada će se stvoriti uslovi da turistička privreda Crne Gore povrati i poboljša svoj položaj na međunarodnom turističkom tržištu, kao što je to bio slučaj prije događanja ratne drame na tlu bivše Jugoslavije. To će, svakako, biti u uslovima

²¹ Uz privatizaciju potrebno je izvršiti denacionalizaciju, deregulaciju u privredi, depolitizaciju medija i državnih organa, učlanjenje u međunarodne institucije, izgradnju moderne pravne države, itd...

mnogo teže konkurentne borbe, ali i uz znatno bolju pripremljenost naše turističke privrede putem već opisane strategije privatizacije.

Rezime

U savremenoj tržišnoj privredi egzistira sistem preduzetničkih kategorija, koji se bazira na opštim sistemskim karakteristikama društva otvorene tržišne privrede. Osnovnu kategorijalnu strukturu preduzetništva čine: vlasnik (vlasništvo), preduzetnik (preduzetništvo), manager (poslovođenje) i radnik (rad).

U radu je pokazano da u turizmu Crne Gore ne postoji preduzetnička struktura adekvatna onoj u otvorenoj tržišnoj privredi, ko i da do preduzetničke strukture neće dovesti aktuelni sistem prestrukturisanja u privredi Republike. Naprotiv, on će dovesti do podržavljenja preduzeća, što će imati za posledicu državno, odnosno birokratsko upravljanje privredom.

Izbor se vidi u sprovođenju tržišne strategije privatizacije, zasnovane na investicionim kuponima (voucherima), koja će stvoriti povoljne uslove za egzistenciju i razvoj svih preduzetničkih kategorija. U takvom ambijentu će biti moguće da turizam Crne Gore dostigne i poboljša svoje ranije pozicije na međunarodnom turističkom tržištu.

Conclusion

The system of enterprising categories exists in the contemporary market economy and it is established on general systematic characteristics on society of open market economy. The basic categorical structure of enterprising is made of: the owner (ownership), the enterprising man (enterprise), the manager and the worker (labour).

It has been shown that there is not any enterprising structure in Montenegro adequate to that one in the open market economy, and that enterprising structures will not lead to the relevant system of reorganization in the economy of the Republic. On the contrary, it will bring it to the consequence will be bureaucratic and state management of the economy.

The way out can be seen in realising market strategies of privatization, based on investment shopping (buying), by means of vouchers, which will create appropriate conditions for existence and development of all the enterprising categories. The tourism of Montenegro will be able to reach and improve its former positions in the international tourist market in such surroundings.